

UOT 821.411.21.

Malik MAHMUDOV
Filologiya elmləri doktoru, professor

NİZAMİ VƏ MƏCNUN BARƏSİNDƏ ƏRƏB RƏVAYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, folklor, ərəb rəvayətləri, Leyli və Məcnun, farsdilli klassik ədəbiyyat*

Key words: *Nizami Ganjavi, folklor, arabic legends, Leyli and Majnun epic, Persian language classic poetry*

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, фольклор, арабские легенды, дастан «Лейли и Меджнун», персоязычная классическая поэзия*

“İliada” və “Odiseya”, “Şahnamə”, “Romeo və Cülyetta”, “Faust” ... Heç kəsə gizli deyil ki, dünya ədəbiyyatının bu ölməz inciləri xalq müdrikliyinin əzəmətli xəzinəsinin Homer, Firdovsi, Şekspir, Höte kimi dahilərin yaradıcı təfəkkürünün sənətkarlıq məharəti ilə üzvi vəhdətindən yaranmış, ağız ədəbiyyatı üzərində yüksələn parlaq bədii nümunələr olmuşlar. Homer və onun böyük ardıcılarının xidməti bununla səciyyələnir ki, onlar əsrlər boyu xalq arasında dolaşan, onun mənəvi dünyasının zəngin təxəyyülünü əks etdirən rəvayətlərə bədii sözün qüdrəti ilə yeni həyat vermiş, sistemləşdirmiş, estetik mündəricəsini, məfkurəvi istiqamətini cilalamış, bitkin, bütöv bir sənət abidəsinə çevrilib bəşəriyyətə təqdim etmişlər. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin kamil sənət nümunələri də dünya ədəbiyyatının bu cür inciləri silsiləsində ən layiqli yerdə dayanır.

Nizami “Xəmsə”ni qələmə alarkən nəzərlərini daim el yaradıcılığının tükənməz xəzinəsinə yönəlmişdir. O, təkcə mənsub olduğu Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyat sərvətinə söykənməklə kifayətlənməmiş, müsəlman Şərqiinin ən yaxşı rəvayət və dastanlarına müraciət etmiş, özünün mütərəqqi dünyagörüşünün tələbləri daxilində onları bədii təfəkkürünün süzgəcindən keçirmişdir. Lakin böyük şair ağız ədəbiyyatının passiv toplayıcısı deyil, onun yenidən yaradıcısı olmuşdur. Bunu təkcə Nizamının əsərlərinin mündəricəsi, süjeti, bədii strukturu yox, habelə onun bu barədəki dəqiq işarələri də sözsüz təsdiq edir. Bu da onu göstərir ki, şair düşüncəli surətdə, bədii yaradıcılığın yüksək tələblərinin dərkisi sayəsində el rəvayətlərinə tam tənqidi yanaşmış, onların üzərində zəngin mənəvi aləmini yüksəltmişdir. Nizami gözəl bilirdi ki, o, poeziya aləmini yüksəltmişdir. Nizami gözəl bilirdi ki, o, poeziya aləminə əfsanə yaratmaq naminə gəlməmişdir. “Şərəfnamə”də aydın bildirir ki, “əfsanələr ətrafında çox dolaşsan, sözün cilovu boşboğazlığa tərəf çəkilməmiş olar”. Burada Y.E.Bertelsin bu sözlərini xatırlatmaq yerinə düşər ki, “əgər əvvəllər biz, bir qayda olaraq, poemalarda rəvayətlərin olduğu kimi saxlanıldığını görürüksə, Nizamidə isə materialdan öz poetik məqsədini həyata keçirmək üçün lazım gələn hadisələrin diqqətlə seçildiyini müşahidə edirik”.

Nizami seçdiyi mövzu ilə əlaqədar rəvayətləri, əfsanələri, əhvalatları səbirlə, inadla axtaran, tapan, toplayan bir sənətkar idi. “Yeddi gözəl” poemasından gətirilən parçaya nəzər salaq:

Mən yaxşı tərtib edilmiş dastanlardan
O şeyləri axtardım ki, onlar ürəkaçandır.
Dünyanın hər tərəfinə səpələnmiş gizli
Kitablardan o sözləri axtardım ki,
Ərəb və dəri dillərində Buxara və Təbəristan
vilayətlərində mövcud idi.

Digər nüsxələrdən ki, pərakəndə səpələnmişdi,
Xəzinəyə layiq hər incini topladım.

Nizami öz axtarışlarında təkcə bununla kifayətlənmirdi. O, digər xalqların da el yaradıcılığı sərvətinə baş vurur, “Şərəfnamə”də göstərdiyi kimi, onları da öyrənirdi:

Mən hər nüsxədən topladığım sərvətə
Öz nəzmimdən bəzəklər vurdum.
Yeni tarixlərlə bərabər əlavə olaraq
Yəhudi, nəsrani, pəhləvi rəvayətlərini də öyrəndim.

Böyük bir şairin əfsanələri bu qədər diqqətlə toplamaqdan məqsədi heç də o deyildi ki, şair fikri bu rəvayətlər ətrafında dolanıb onun cazibə dairəsindən kənara çıxmasın. Əksinə, Nizami müxtəlif əhvalatları öyrənərək onlardan öz poetik məqsədinə müvafiq olanları seçir, həm də bununla kifayətlənməyib, onları imkan daxilində cilalayıb bədii həqiqətə cavab verə biləcək hala salırdı.

Nizamini dünya ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi fonunda layiqli şəkildə tədqiq etmək üçün onun yaradıcılığının özündənəvvəlki ağız ədəbiyyatı nümunələri ilə əlaqəsinin dərinədən öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. H.Araslının, Y.E.Bertelsin, A.Krım-skinin, M.Əlizadənin, Q.Əliyevin, R.Azadənin, A.Hacıyevin və başqalarının tədqiqatlarında böyük şairin Şərq xalqlarının yazılı ədəbiyyatına münasibəti, onlardan yaradıcı surətdə faydalanması, sonrakı ədəbi prosesə güclü təsiri müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır və nizamişünaslıq bu sahədə əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Lakin gəncəli dahinin əfsanələr, rəvayətlər, dastanlar, əhvalatlara yanaşma üsulu, onları bədii işləmə prinsipi, kamil sənət nümunəsinə çevirmək hünəri, demək olar ki, unudulmuşdur. Bu, son dərəcə ağır, zəhmətli bir işdir. Bunun üçün Nizamini əsaslandığı bütün xalq rəvayətlərini tarixi və ədəbi inkişaf xətti üzrə toplamaq, qruplaşdırmaq, müxtəlif Şərq xalqlarının el yaradıcılığının müvafiq sahələrini öyrənmək və nəhayət, bütün bunların üzərində şairin əsərlərinin dərin təhlilini vermək mümkündür. “Leyli və Məcnun” poeması həmin sahədə aparılacaq tədqiqatlar üçün çıxış nöqtəsi ola bilər.

Məlumdur ki, “Leyli və Məcnun”un əsasında ərəb rəvayətləri dayanır. Bu rəvayətlər bir tərəfdən xalq yaradıcılığına söykənmiş, digər tərəfdən isə ərəb yazılı ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Təxminən 40 il bundan əvvəl görkəmli sovet şərqşünası İ.Y.Kraçkovski “Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında povestinin ilkin tarixi” tədqiqatını yazmış və bununla da həmin rəvayətlərin elmi tədqiqi üçün zəmin yaratmışdır. İ.Y.Kraçkovski, özünün də etiraf etdiyi kimi, məsələyə sırf ərəbşünas kimi yanaşmış, əsas ərəb mənbələrini təhlil etmiş, Məcnunun tarixi şəxsiyyət olması üzərində geniş dayanmış, dastanın xronoloji və coğrafi dairəsini müəyyənləşdirmişdir. Məcnunun şeirlərini öz dövrünün ədəbi mühiti çərçivəsində qısaca araşdırmış, Məcnun haqqında ilk rəvayətlərin məzmununu vermiş, onun yaranma dövründən danışmış, Məcnunun məşhurlaşmasının səbəblərini izah etmişdir. Görkəmli alim özünün bu tədqiqatını nizamişünaslığın həmin sahədəki axtarışları üçün çıxış nöqtəsi kimi qiymətləndirmiş və açıq etiraf etmişdir ki, onun məqsədi heç də Nizamini bu dastana münasibətini araşdırmaq olmamışdır. “Leyli və Məcnun”un ərəb rəvayətləri ilə əlaqəsinə Misir alimi Əbdən-Nəim Məhəmməd Həsəneyi “Fəzilət şairi Nizami Gəncəvi. Dövrü, dünyagörüşü, şeiri” adlı təxminən 500 səhifəlik monoqrafiyasında toxunmuşdur. 1954-cü ildə Qahirədə nəşr etdirdiyi bu əsərində ərəb alimi şairin digər poemaları kimi, “Leyli və Məcnun”u da ayrıca bölmədə araşdırmış, onun yazılma səbəbləri, məzmun və qayəsi barədə fikir yürütməklə

yanaşı, ərəb dastanları ilə müqayisəli təhlilini də verməyə çalışmışdır. Lakin Misir alimi təsviri yolla gedərək əsas diqqətini süjet fərqiə yönəlmiş, Nizaminin əsərə daxil etdiyi yeni əhvalatlara daha çox fikir vermişdir. Əsas məsələlərdən birində isə, yəni Məcnunun eşqinin xarakteri barədə Əbdən-Nəim Həsəneyi yanlış nəticəyə gələrək iddia edir ki, Nizami bu məhəbbəti sufi eşqi kimi mənalandırmışdır. Bu barədə söhbəti bir qədər sonraya saxlayıb yalnız onu demək olar ki, Misir alimi öz tədqiqatında Nizaminin ərəb rəvayətlərinə münasibətini həll etməmiş, habelə yeni mübahisələr və dolaşılığa yol vermişdir.

Bütün deyilənlərə yekun vuraraq göstərmək olar ki, “Leyli və Məcnun”un ərəb dastanları ilə bağlılığı, onun oxşar və fərqli cəhətləri hələ də həll olunmamışdır, aparılan tədqiqatlar problemin elmi izahı üçün yalnız ilkin zəmin əhəmiyyəti kəsb edir.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin mərkəzində ərəb rəvayətləri dayanır. Onu ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirən Nizami olmuşdur. Şair əsərin yazılma səbəblərindən danışarkən bunu açıq söyləyir:

Şeirdə şənlikdən söz açmalı ki,
Beytlər rəvayət ilə oynasın.
Buna görədir ki, əvvəldən bəri
Heç kəs bu kədərli (mövzunun) ətrafına dolaşmamışdır.
Şair onu nəzmə çəkməkdən qaçmış,
(Ona görə də) nəticədə dastan deyilməmiş qalmış.

Şair bir qədər sonra yenə də bu fikrə qayıdır:

Kimsə lazımınca ona inci səpməmiş,
Ona görə də belə bəzəksiz qalmışdır.

Deməli, gəncəli dahi bu eşq mövzusunun işləyərkən xalq içərisində gəzən rəvayətlərə söykənmişdir. Bu əfsanənin ərəblər içərisində geniş yayılması şübhə doğurmur. Onun XII əsrdə Azərbaycanda da ağızlarda dolaşması sözsüz qəbul olunmalıdır. Nizami də “bu əhvalat məşhur olsa da” deyərək həmin fikri bir daha təsdiq edir. Təbii ki, bütün ömrünü Gəncədə keçirmiş, buradan başqa heç bir yerdə yaşamamış şair dastan barəsindəki məlumatlara yazılı mənbələrlə birlikdə şifahi variantlarına görə də vaqif olmuşdur. Şirvanşahın mövzunu sifariş verməsi də dastanın o vaxt Azərbaycanda geniş yayıldığına sübutdur. Məcnun əhvalatının ərəb rəvayətinə əsaslanmasını isə şair özü təsdiq edir:

Bağdadın o müdrik söz ustadı
Sözün sirrini belə açmışdır ki...
Və yaxud:
Eşqbazlığın tarix yazanı
Ərəb yazılarından belə deyir.

Nizaminin digər işarəsi isə dastanın həm ərəb kökünü, həm də fars bağlılığını söyləməyə haqq verir:

Fars oğlu fəşahətli dehqan
Ərəbin əhvalatını belə xatırlayır ki...

Beləliklə, tam aydın olur ki, böyük şair “Leyli və Məcnun” poemasını ilk növbədə ərəb mənbələri və ərəb rəvayətləri əsasında qurmuşdur. O, bu rəvayətlərə necə yanaşmışdır, onların içərisindən nələri seçmiş, hansıları tullamışdır, əfsanənin ruhuna, məzmununa, mündəricəsinə nə kimi yeniliklər gətirmişdir, bu nakam eşqin mahiyyətini necə mənalandırmışdır, ərəb yazılı ədəbiyyatı ilə, xüsusən VII əsrdə yaranmış üzri məhəbbət poeziyası ilə nə dərəcədə tanış olmuşdur, Məcnun və Leyli obrazlarının səciyyətlərində nə kimi cizgiləri qabarıq vermişdir? Əlbəttə, bu sualların hamısına bir-nəfəsə cavab vermək, ətraflı araşdırma, hərtərəfli tədqiqatlardan sonra mümkündür. Bu kiçik yazıdan məqsədimiz isə dastanın ərəb əsası ilə Nizaminin ona münasibəti, yaradıcılıq yeniliyi barədə bəzi mülahizələr söyləmək olduğundan yalnız bir neçə cəhəti qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.

* * *

İslamın yaranmasından azca sonra, VII əsrin II yarısında ərəb ədəbiyyatında üzri məhəbbət poeziyası adlanan yeni istiqamət yaranır. Bu səbkidə yazan şairlərin çoxu Uzrə qəbiləsinə mənsub olduqlarından o dövrdə pak, təmiz, ülvi eşqdən yazanların hamısına üzri şair, onların lirikasına isə üzri şeir adı verilmişdir. Nəcddə və hicazda meydana gələn bu poeziya Cəmil ibn Mə`mər, Qeys ibn Zərih, Leyla Əxyəliyyə, Urvə, Kuseyyir, Səmmə Quşeyri və digərlərinin nakam eşqinin, ülvi hisslərinin ifadəsidir. Onlar hamısı sevmiş, lakin muradlarına nail olmamışlar. Onların hamısının həyatı sanki vahid süjet ətrafında dövr etmişdir; şair əmisi qızını, yaxud başqa bir qohumunu sevmiş, sevilmiş, qızın atası onların qəzəllərindən qəzəblənərək onu başqa bir şəxsə ərə vermiş, aşiq yarının yolunda ağlamış, nalə etmiş, sərsəri kimi çölləri dolaşmış, kədərli şeirlər demiş, nəhayət, dərddən ağırlığına dözə bilməyib ölmüşdür. Bu hal Uzrə qəbiləsində o qədər geniş yayılmışdı ki, hətta onlar haqqında “sevəndə ölürlər” məsəli yaranmışdır. Ərəb mənbələrində belə bir maraqlı fakt vardır: “Bir gün Əfranın yarı Urvədən soruşurlar: “Doğrumu deyirlər, siz ən kövrək qəlbə maliksiniz?” Cavab verir: “Bəli, məndən qabaq otuz gənci ölüm yaxalamışdır ki, onların xəstəliyi yalnız eşq olmuşdur”.

Üzri aşıqının şeirlərindən və bu şeirlər əsasında onlar barəsində yaranan rəvayətlərdən doğan əsas fikir budur ki, insan həyatda birini sevdimi, ömrünün sonuna qədər ona sadıq olmalı, bütün məhrumiyətlərə, əzablara, işgəncələrə dözməli, özünü yarının yolunda fəda etməlidir. Lakin üzri poeziya tam romantik, platonik səviyyəsinə birdən-birə çatmır. Aşıqların eşqi ilk vaxtlarda dünyəvi mahiyyət daşımış, real, təbii hisslərlə səciyyələnmişdir. Əsl faciə, fəlakət o zaman başlayır ki, atası aşıqın qıza qəzəllər həsr etməsindən qəzəblənərək onun elçilərini rədd edir, tələsik surətdə qızını başqa birinə nişanlayıb ərə verir. Bu vaxta qədər adi insani münasibətlər çərçivəsində sevən aşiq yara qovuşmaq ümidini itirərək yenə də ona doğru can atır, lakin vüsəlin imkansızlığını dərk etdiyindən qəlbində, düşüncəsində müəyyən küskünlük və bədbinlik hisslərinə meydan verir, yavaş-yavaş real həyatdan üzülərək özünün xəyal dünyasına qapılır, sevgilisinin obrazı sanki bütün maddi aləmin qarşısını kəsərək şairi ancaq və ancaq yarın xəyalını görməyə məcbur edir. Üzri aşiq artıq özü üçün yaşamır, həyatın gözəlliklərini tamam unudur, cismani varlığını bir heç sayır, mənəvi cəhətdən sevgilisinin varlığında əriyib yox olur. Qoşduğu yanıqlı nəğmələr, həsrətli şeirlər onun yeganə həmdəminə çevrilir. Üzri aşiqə dərd gətirən, onu ölçsüz izzətlərə düşür edən, sər-sərilər kimi çöllərə salan eşq eyni zamanda onun xoşbəxtlik ölçüsü, səadət mənbəyi, yaşamaq alovudur. Şair öz eşqindən nə qədər bəla görsə də, bu onu usandırmır, əksinə, bəla artdıqca məhəbbət də güclənir, izzətlər çoxaldıqca eşqin məstliyi də şirinləşir, beləliklə də eşqlə aşiq arasında elə pozulmaz vəhdət yaranır ki, ölüm də onları ayırmağa qadir deyildir. Əksinə, aşiq özü ölümə can atır, ona görə ki, axirət dünyasında yarı ilə

əbədi qovuşacağına tam əmindir. Burada dini təsirlər axtarmaq doğru olmazdı. Belə ki, aşiq bu dünyada yarı ilə birləşəcəyinə ümidini itirdiyindən yeni bir ümid dalınca qaçır. İnsanın təbiətindən doğan ümid onun yaşamaq eşqi, varlıq cövhəridir. Əgər aşiq yarla qovuşmaq ümidini bu dünyada itirirsə, onu mütləq başqa aləmdə axtarmalıdır. Üzri aşiq də məhz bu təbii hissənin təsiri altında ümidlərini axirət dünyasına tuşlayır, real həyatdakı nakam eşqinin səadət şərbətini cismani ölümdən sonra içəcəyinə özündə dərin inam yaradır. Təsadüfi deyil ki, üzri aşıqlar barəsində rəvayətlərdə şairin ölümündən sonra dostunun onu yuxuda yarı ilə birlikdə xoşbəxtcəsinə qovuşduqları vəziyyətdə görməsini əks etdirən epizodlar əsas yerlərdən birini tutur. Məcnun da bu poeziyanın nümayəndəsi, daha doğrusu, onun kamil rəmzi kimi mənalanmış son zirvəsidir.

VII əsrdə ərəb dünyasında üzri aşıqlar çox olmuşdur, Məcnun istisna olmaqla, onların hamısını tarixi real şəxsiyyətlər kimi ədəbi və tarixi faktlar təsdiq edir. Təəccüblü odur ki, bu məhəbbət şeirinin ən böyük nümayəndəsi, üzri eşqin bənzərsiz cəfakeşi səviyyəsinə qaldırılmış Məcnunun tarixən reallığı məhz mübahisələr doğurmuşdur. Ona görə yox ki, onun həyatı, eşqi qeyri-ədiddir, ağılasıqmaz dərəcədə romantikdir. Ona görə ki, VII əsrdə yaşamış Məcnun haqqındakı məlumatlar yalnız X əsrdə ədəbiyyat kitablarına, müntəxəbatlara daxil olmuşdur. Halbuki onun üzri həmkarlarının adlarına VIII əsrin yazılı ədəbi abidələrində tez-tez təsadüf etmək mümkündür. İ.Y.Kraçkovski bu məsələni lazımi səviyyədə həll etdiyindən və Məcnunun tarixi şəxsiyyət olduğunu sübut edən tutarlı dəlillər gətirdiyindən hal-hazırda ona yenidən qayıtmağa ehtiyac yoxdur. Lakin daim nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, rəvayətlərdə təqdim olunan Məcnun istər ömür səhifələri baxımından, istər şeirlərinin kəmiyyəti sarıdan, istərsə də eşqinin mahiyyət və mündəricəsi cəhətdən Qeys ibn Müləvvəh adı ilə tanınmış real şairdən qat-qat zəngindir. Məcnun sözün əsl mənasında ərəb filoloqlarının fantaziyasının, xalqın yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur və dünya ədəbiyyatına da, Nizami sənətinə də buradan yol tapmışdır.

Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsəri ilə ərəb rəvayətləri arasında bir çox cəhətdən oxşarlıq olduğu kimi, onlar bir-birindən əsaslı keyfiyyətlərlə fərqlənirlər. Bu fərqlər hər yerdə prinsipial əhəmiyyət kəsb etməsə də, elə nöqtələr vardır ki, onlar Nizami dühasının orijinallığını, onun tarixi rəvayətlərə, əfsanələrə ayıq münasibətini, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin dərin fəlsəfi şərhini vermək bacarığını nümayiş etdirir. Burada üç mühüm xəttin təhlili üzərində dayanmağı münasib bilərək “Leyli və Məcnun”la ərəb dastanları arasında: a) süjet müxtəlifliyi; b) Məcnun eşqinin şərhindəki ayrılıqları; v) Leyliyə münasibətdə səciyyəvi təzadları ayrıca araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Məcnun haqqında ilk geniş məlumatların, rəvayətlərin toplandığı X əsr filoloqu Əbu-l-Fərəc İsfahaninin “Mahnılar kitabı” əsərində və həmin dövrdə, ondan sonrakı əsərlərdə meydana gələn digər müntəxəbatlarda Məcnunun həyatı ilə əlaqədar materiallar vahid sistem üzrə, tam ardıcılıqla verilməmişdir. Müəlliflər bu və ya digər rəvayəti söylərkən müxtəlif alimlərə istinad etdiklərindən təkcə ayrı-ayrı detallar arasında deyil, bütöv həyat mərhələlərinin təsvirində fərqli variantlar vermişlər. Həm də bu əhvalatlar bəzən bir-birini rədd etdiyi kimi, Məcnunun həyatını xronoloji ardıcılıqla da əhatə etmir, pərakəndə səpələnən, biri digərini qabaqlayan rəvayətlər yığımına çevrilir. Verilmiş məlumatlar buna görə də əvvəlcədən qaydaya salınmazsa, bütöv insan ömrü deyil, bu ömrün ayrı-ayrı qarışıq epizodları gözlərimiz qarşısında canlanır. Nizaminin əsərində isə hər şey vahid süjetə tabe edilmiş, uşaqlıqdan ölənə qədər Məcnunun keçdiyi yol ardıcılıqla qələmə alınmışdır. Beləliklə, Nizami ilk dəfə olaraq Məcnunla Leylinin nakam sevgisinin ardıcıl tarixini yaratmışdır.

Ərəb mənbələrində Məcnunla Leylinin ilk görüşü, onların məhəbbətinin başlanğıcı

müxtəlif rəvayətlərlə nəql olunur. Bir rəvayətə görə, onlar uşaqlıqdan bir yerdə inək otarmış, aralarındakı ülfət də buradan başlamışdır. Bu rəvayətin tərəfdarları öz versiyalarını sübut etmək üçün Məcnuna aid etdikləri iki beyti misal gətirirlər:

Leyla kiçik bir qızcığaz olanda ona bağlandım,
Hələ yaşıdları sinəsindəki yumruları görməmişdən.
Biz balaca ikən buzovları otarardıq. Kaş ki,
Bu günə qədər nə biz böyüyəydik, nə də buzovlar.

Geniş yayılmış bu rəvayət ərəb zəminində, ərəb qəbilə münasibətləri çərçivəsində özünü doğrultmur. İstər Məcnun, istərsə də Leyli varlı ailəyə mənsub adamlar idilər və onların hər ikisinin atası qəbilədə nüfuzlu şəxslərdən sayılırdı. Ərəb qəbilə həyatında isə çobanlıq etmək, mal-qara otarmaq həqarət idi və bu işlə qullar məşğul olurdular. Beləliklə, Məcnunla Leylinin buzov otararkən tanış olmaları, bir-birini sevmələri tarixi, ədəbi, etnoqrafik faktlar, ərəb məişət tərzı baxımından tam əsassızdır.

İkinci rəvayətə görə isə, Məcnunla Leyli təsadüfən görüşürlər. Məcnun bir gün dəvəsinə minərək obanı gəzməyə çıxır və yığışib söhbət edən qızlarla qarşılaşır. Qızlar onu söhbətə dəvət edirlər. Məcnun həvəslə söhbətə qoşulur, öz quluna dəvəni kəsməyi əmr edir, elə oradaca qonaqlıq təşkil edir. Leyli də qızların arasında idi. Aşıqlərin ilk məhəbbəti də bu görüşlə başlayır.

Bu rəvayət də ədəbi quraşdırma şübhəsini doğurur. Belə ki, şair-aşıqın öz dəvəsini kəşib sevgilisinə və onun yanındakı qızlara qonaqlıq verməsi faktı ərəb ədəbiyyatında VI əsrin birinci yarısında, Məcnundan hələ xeyli əvvəl qeydə alınmışdır. Görünür ki, ərəb filoloqları həmin hadisədən istifadə edərək Məcnunun ilk sevgisi haqqında bu rəvayəti yaratmışlar.

Üçüncü rəvayət zahirən inandırıcı görünsə də, onun nağıllardan gəldiyini güman etmək olar. Guya Məcnun Leylinin gözəl, ağıllı, ədəbli bir qız olduğunu eşidib onunla maraqlanır və onu görmək üçün yola düşür. İlk görüşdən biri digərini özünə məftun edir. Həm də eşqini ilk açıb söyləyən Leyli olur. Bu etiraf Məcnunu elə vəcdə gətirir ki, qəşş eləyib özündən gedir.

Başqa bir rəvayət isə daha təsirli, daha kövrəkdir. Bir gün Məcnungilə gecə vaxtı qonaqlar gəlir və atası oğlunu yavanlıq üçün Leylinin atasının yanına göndərir. Leylinin atası qızına küpdən Məcnunun əlindəki qaba yağ tökməyi tapşırır. Bu vaxt onların başı söhbətə o qədər qarışır ki, Məcnunun əlindəki qab dolub daşır, yalnız yağ ayaqlarına gəlib çatdıqda gənclər məsələdən xəbərdar olurlar. Bu rəvayət başqa şəkildə də nəql olunur. Guya Məcnun Leyligilə gəlib od istəyir, Leyli odu əsgı parçasına büküb ona verir. Yenə də şirin söhbət hər ikisini elə cəzb edir ki, od əsgını deşib Məcnunun əlini yandırdıqca əynindəki əbadan parça-parça qoparıb odu onların içərisinə qoyur. Nəhayət, iş o dərəcəyə çatır ki, gənc aşıq bütün əbasını yandırır qurtarır.

Nizami iki aşıqın ilk görüşləri barəsindəki bu rəvayətlərin heç birini qəbul etməyib onların eşqini birgə məktəb həyatının tanışlıq illəri ilə bağlayır. Böyük şair heç də orijinallıq naminə belə yolu tutmamışdır. Diqqətlə nəzər saldıqda aydın olur ki, ərəb rəvayətlərinin dördü də inandırıcı deyildir. Göstərildiyi kimi, gah ərəb məişəti tərzı baxımından, gah da sadəcə olaraq hadisənin ağılasıgımazlığı cəhətdən ərəb rəvayətləri məntiqi real əsasdan məhrumdur. Nizami isə həmişə doğruluq və inandırıcılıq tərəfdarıdır. "Şərəfnamə"də deyir:

Gördüyüm heyrətamiz hər şeydən elə söz açdım ki,
Könül onlara inana bilsin.
Təsəvvürə gəlməyən, idraka sığmayanlara
Söz həsr etməyi lazım bilmədim.

“Xosrov və Şirin”də təkrar edir:

Hərçənd ki, dirilik suyu olan sözdə
İmkan daxilində olan hər şey qəbuldur.
Amma düzlüyü yazmağı bacarırsansa,
Bir neçə yalanı xərcə vermək nəyə gərək?

Bütün bunlar aydın surətdə təsdiq edir ki, Nizami həyat həqiqəti ilə bədii gerçəklik, bədii inandırıcılıq arasındakı bağlılığın mürəkkəb mexanizmini dərinlən dərk etmişdir. Onun böyük sələfi Aristotel “məhz poetik əsərdə mümkün olmayan, lakin həqiqətə uyğun şey mümkün olan, lakin həqiqətə uyğun gəlməyəndən daha üstündür” kəlamını söyləyərkən göstərirdi ki, atın iki yan ayağı üzərində durması, nadir də olsa, həyatda mümkündür, lakin səciyyəvi olmadığından bədii əsərdə inandırıcı səslənir. Nizami də doğruya bənzəyən yalanı yalan təsiri buraxan doğrudan bədii əsər üçün düzgün sayarkən məhz Aristotel təlimini yeni şəraitdə bir daha təsdiq edirdi. Məcnunun uşaq vaxtı Leyliyə vurulması, yaxud təsadüfi bir görüşün onda qeyri-adi eşq yaratması və ya əbasını parça-parça edib əlini yandıran odu bükməsi həyatda mümkündür, lakin səciyyəvi ümumi hal deyildir. Buna görə də bədii cəhətdən inandırmaq qüdrətindən uzaqdır. VII əsrdə ərəb müsəlman dünyasında oğlanla qızın eyni mədrəsədə təhsil alması da həyatı materiallar baxımından mümkün deyildir, lakin şairin təbirincə desək, bu, “doğruya bənzəyən yalandır”. Nizami hadisələri təbii axında təsvir etmişdir, iki gəncin eşqini uzunmüddətli ülfətin, yaxınlığın, mənəvi birliyin üzərində qurmuşdur. Bu, oxucunu inandırır, onlarda iki gəncin sevgisinin təbii ahəngi barəsində heç bir şübhə yeri qoymur.

Göstərilən hal Nizami sənətində keçici deyil, pozulmaz sənət amalı, ardıcıl estetik prinsipdir. “Leyli və Məcnun”un digər ərəb rəvayətləri ilə müqayisəsi yenə də eyni hökmə gətirib çıxarır. Məsələn, ərəb rəvayətlərində belə bir epizod vardır ki, Məcnun ahunu görüb onu Leyliyə oxşadır. Bu vaxt qəflətən bir canavar peyda olub ahunu qovur, onu tutub parçalayır. Məcnun özünü yetirib oxla canavarı öldürənə qədər o, ahunun bir hissəsini artıq yemişdi. Məcnun canavarın qarnını yırtıb tikələri mədəsindən çıxarır və ahunu qalan cəmdəyi ilə birlikdə dəfn edir. Sonra isə qəzəbindən canavara od vurub yandırır.

Nizami bu rəvayəti əsərinə daxil etməmişdir. Çünki belə hadisə, belə qəddarlıq hətta amansız qatilə qarşı çevrilsə də, Məcnunun ruhuna, mənəvi aləminə yaddır. Filoloqlar rəvayəti uydurarkən bununla aşiqin məhəbbətinin gücünü, hətta Leyliyə bənzəyən ahunu parçalayan canavara qəzəbini vermək istəmişlər. Əslində isə bu epizodda insani keyfiyyətlərin mücəssəməsi olan Məcnuna xas heç bir cəhət yoxdur. Məcnun Leylinin ərə getməsinə belə qəzəblənmir, əksinə, göz yaşları içərisində şikayətlənir, taleyə lənətlər yağdırır. Onun etirazı heç vaxt mənəvi püskürmə, daxili üsyan çərçivəsindən kənara çıxmır. Qurdla olan əhvalat belə bir aşiqin təbiətinə yaddır, canavarı öldürüb yandırmaq mümkün olsa da, Nizami qəhrəmanının mənəvi-əxlaqi prinsipinə yaddır. Məhz buna görə də şair zahirən dərin psixoloji sarsıntı ifadə edən, əslində isə iyrənc intiqamçılıq psixologiyasını əsaslandıran bu rəvayəti əsərinə daxil etməmişdir.

Nizami bir sıra ərəb rəvayətlərini poemaya daxil etsə də, onlara çox sərbəst yanaşmışdır. Nofəlin Leylinin qəbiləsi ilə vuruşması, İbn Səlamla bağlı əhvalatlar, Məc-

nunun atasının ölümü bu qəbildəndir. Şair bu bərədəki rəvayətləri mövzunun ümumi ahənginə uyğun elə dəyişdirmişdir ki, onlar süjetin bədii axarını, məntiqi tutumunu xeyli qüvvətləndirmişdir.

Poemada verilmiş Nofəl tarixi şəxsiyyətdir və ərəb rəvayətlərində Novfəl ibn Musahiq adı ilə yad edilir. O, Əməvilər dövründə Nəcddə zəkət vergiləri yığarmış. Ərəb rəvayətlərində göstərilir ki, Nofəl Məcnunun halına acıyaraq Leylinin atasına elçiliyə gedir, lakin silahla qarşılanır. O, müharibə etmədən geri dönür və onu məzəmmət edən Məcnuna cavab verir ki, “sənin çıxıb getməyin qan tökməkdən daha yaxşıdır”. Nizamidə isə Nofəl iki dəfə Leylinin qəbiləsi ilə vuruşur. Hadisənin axarını belə dəyişdirmək Nizamiyə ona görə lazım olmuşdur ki, Məcnunun psixoloji sarsıntılarını, mənəvi təbəddülətini, Leyliyə eşqinin ülviliyətini oxucunun gözləri qarşısında əzəmətlə canlandırınsın. Doğrudan da bu epizodda dərdli aşiqin vuruşan tərəflərə münasibətinin təsviri dərin psixologiyanın dahiyənə örnəyi sayıla bilər. Nofəl və onun dəstəsi Məcnun uğrunda vuruşur, onun xoşbəxtliyi yolunda qanlarını axıdırlar. Aşiq isə yarının tərəfində vuruşanlara acıyır, onların ölümünə göz yaşları axıdır, xilaskarlarını isə lənətləyir. Bu elə bir mənəvi ziddiyyətdir ki, onun mahiyyəti müqəddəs eşqin ülvü qanunlarında öz ifadəsini tapa bilər. Nizaminin ərəb rəvayətlərinin ziddinə Nofəli müharibəyə çəkməsi şairə məhz bu ülvü qanunları şərh etmək, onların qüdrətini göstərmək üçün lazım olmuşdur.

Ərəb rəvayətlərində Leylinin ərinin ölməsi heç yerdə qeyd olunmamışdır. Nizami isə bunu dastandakı hadisələrin bədii həllinin ən mühüm amillərindən birinə çevirmişdir. Şair Leyli və Məcnun arasındakı eşqin mahiyyətini İbn Səlamın ölümü ilə daha aydın şəkildə şərh etmiş, bu məhəbbətin mənəvi təmizliyini, onun hər cürə cismani şəhvətdən yüksəkdə durduğunu göstərmişdir. Belə ki, İbn Səlamın ölümü ilə iki aşiqin qarşısını kəsən uçurum xeyli aradan qalxdığından onların birləşməsi üçün real şərait yaranır. Şair iki gənci bununla görüşdürmək imkanı tapır və bu görüşlə Məcnun məhəbbətinin ülviliyətini açmağa, onun əsl təbiətinin incə nöqtələrini üzə çıxarmağa müvəffəq olur. Deməli, İbn Səlamın ölümü süjetin təbii axarının tələbindən, mövzunun bədii həllinin ehtiyacından doğan, əsərin daxili mündəricəsini tamamlayan, onun ümumi qayəsini gücləndirən bir tapıntıdır ki, Nizami dühasının məntiqindən qoparaq poemaya yol tapmışdır.

Məcnunun atası bərəsində ərəb rəvayətlərində tam ziddiyyət hökm sürür. Bəzi variantlarda göstərilir ki, o hələ oğlu aqlını itirməmişdən, çöllərə düşməmişdən əvvəl ölmüş, hətta Məcnun öz dəvəsini onun qəbrinin üstündə qurban kəsmişdir. Digərlərində isə aşiqin atası Məcnunun ölümünü öz gözləri ilə görür. Nizami ikinci rəvayəti qəbul etməmiş, birincidə isə mahiyyət etibarilə çox güclü dəyişiklik etmişdir. Ərəb rəvayətlərində olduqca fəaliyyətsiz görünən Məcnunun atası poemada mərkəzi surətlərdən biri kimi təqdim olunmuş, əsərin faciəvi ruhunun güclənməsinə xidmət etmişdir. Nizami ata qəlbini iztirablarını oğlunun ruhi sarsıntıları, ürək parçalayan fəlakəti ilə birləşdirərək feodal mühitin insan taleyi ilə amansız rəftarının daha əyani şəkildə ifadəsini vermişdir. Poemada ata oğulun çöllərdəki müsibətli həyatının şahidi olur, onu xilas etmək üçün çabalayır, çarə axtarır, Məcnuna yalvarır. Atanın dərin psixoloji aləmi bütün bunlarla tamamlanır, süjetin faciəvililiyinə yeni xətt kimi daxil olur. Poemada Məcnunun atası aşiqin güclü mənəvi sarsıntıları dövründə dünyadan köçür ki, şair bunu məharətlə hadisələrin məntiqi axarının təbii nəticəsi kimi əsaslandırır.

Leylinin öz rəfiqələri ilə bağa gedib orada Məcnunun qəzəllərini eşidib həyəcan keçirməsi, dayısı Səlim Amirinin Məcnunu görməyə gəlməsi, Zeydlə bağlı hadisələr, Bağdadlı Səlamın aşıqla söhbətləri ərəb rəvayətlərində öz əksini tapmamışdır. Çox güman ki, bunları Nizami özü yaratmış, əsərin süjetini daha da zənginləşdirmək məqsədilə poemaya daxil etmişdir. Eyni zamanda, ərəb mənbələrində əksini tapan, lakin elə ilk

baxışdan Məcnunun eşqinin mahiyyətinə yad təsiri bağışlayan bir sıra əhvalatları isə şair “Leyli və Məcnun”a daxil etməyə lüzum görməmişdir. Məsələn, Məcnunun Leylinin əri ilə qarşılaşması, Leylinin atasının və ərinin Məkkəyə getməsindən xəbər tutaraq gecələr onun yanına gəlməsi, Leylinin atasının Məcnunun yanında göz yaşları töküüb öz əməlindən pəşman olması və s. rəvayətləri biz poemada görmürük. Əlbəttə, bunun da öz səbəbləri vardır ki, ilk növbədə Nizaminin Məcnun eşqinə münasibəti ilə bağlıdır.

Beləliklə, verilmiş qısa izahat aydın göstərir ki, Nizami Məcnun haqqında ərəb rəvayətlərinə son dərəcə ciddi yanaşmış, onları dəfələrlə saf-çürük etmiş, əsərdə qoyduğu məqsədə müvafiq olanları saxlamış, bir sırasında mühüm dəyişiklik etmiş, bəzilərini isə kənara atmışdır. Bu da onun əfsanə və rəvayətləri nə qədər diqqətlə araşdırmasının yeni əsaslı təsdiqidir.

Nizaminin ərəb rəvayətlərinə, ümumiyyətlə, dastana tam yeni orijinal münasibəti Məcnun eşqinin xarakterinin səciyyələnməsində, fəlsəfi əsaslandırılmasında daha bariz şəkildə meydana çıxır. Ərəb rəvayətlərində istər Məcnunun şəxsiyyətinə, istərsə də onun eşqinin təbiətinə, bu eşqin mənəvi-psixoloji siqlətinə dair verilmiş məlumatlar həm səthidir, həm də ziddiyyətlidir. Ərəb mənbələri Qeysin Məcnun, yəni dəli adlandırılması barəsində qəti nəticəyə gəlmədikləri kimi, onun təbiətinin mənəvi incəliklərini də düzgün şərh etməmişlər.

Ərəb rəvayətlərini diqqətlə araşdırdıqda aydın olur ki, müxtəlif əhvalatlar, misallar arasında Məcnunun həqiqətən dəli olması fikri hakim, aparıcı xətdir. Bu rəvayətlərin əksəriyyətində aşiq “dəli”, “ağlı itirmiş”, “ağlı qaçmış”, “sərsəri”, “gic”, “axmaq” kimi sözlərlə yad edilir. Bəzi mənbələr eşqdən çöllərə düşüb heyvanlarla ünsiyyət bağlayan Məcnunu “vəhşiləmiş şəxs” adlandırmışdır. Aşıqın ümumiyyətlə ağıldan naqisliyi heç bir rəvayətdə şübhə altına alınmır. Doğrudur, bəzi filoloqlar sanki Qeysin dəli olmadığını örtülü surətdə təsdiq edərək “Məcnun” ləqəbinin ona öz şeirlərindəki beytlərə görə verildiyini söyləyir və bunun sübutu üçün aşağıdakı misraları nümunə gətirirlər:

Ey Məcnun! Sənin qəlbinin istədiyi nədir,
O məhəbbətdən ki, ona çatmağı arzu belə edə bilməzsən.

...

Məni gördükdə Məcnun adlandırırlar,
Bəli, Leylaya eşqimdən məndə cünunluq vardır.

...

Mən Leylaya dəlicəsinə bağlanmışam,
Onun məhəbbətindən heç vaxt ayrılmaram.

Lakin göründüyü kimi, bu beytlər aşıqın artıq Məcnun adını daşdığı zamanlarda yarandığından onlara əsasən ona dəli adı verilməsini iddia edən filoloqlarla razılaşmaq çətinidir. Ərəb rəvayətlərinin ümumi ahəngi Qeysin dəliliyinə şübhə yeri qoymur. Əlbəttə, mənbələrdə bəzən mübahisələrə də təsadüf etmək olar. Lakin bu mübahisələr mahiyyət etibarilə dastan yaradıcılarının Məcnunun dəliliyinə inamını zəiflətməmişdir. Söhbət onun “dəlimi”, “başdanxarabımı”, “səfehmi” olması kimi kiçik fərqlərə söykəndiyindən əsl mahiyyət bundan heç də ziyan çəkmir.

Nizaminin poemasında Qeysin cünunluğuna şairin tam yeni baxışı ilə qarşılaşırıq. “Leyli və Məcnun” əsərində bu nakam aşiq sərsəri divanə deyil, ağıl və təfəkkür xəzinəsinin gizli sərvətindən bol-bol faydalanmış müdrik şəxsdir. “Məcnunun alicənablığı

barədə” fəslində bu fikir aydın ifadə olunmuşdur:

Elə güman etmə ki, Məcnun
Gördüyün bu divanələrdən idi.
Orucsuz, namazsız, işıqsız,
Ağıla yad, ədəbdən uzaq idi.
Zamanında əsrin ən bilicisi idi,
Fələyin rüsumunu dərinədən bilirdi.
Gizli biliyin sirrini bilib,
Səma rəmzlərini həll etmişdi.
Gözəl sözləri qızıl sikkəsi kimi,
Şeir və qəzəli tər inci kimiydi.
Hər kəs bilir ki, təfəkkürsüz
Divanə o cür incilər saçmaz.

Zeydin Məcnunun görüşünə gəlib ona nəsihət verməsi, məzəmmətlə ona “Nə üçün dəliliyi peşə etmisən” deməsi bölməsində Nizami aşiqin diliylə məsələni daha kəskin qoyur:

Məcnun ki dünyaya açıq gözlə baxan idi,
Şəhvəti öldürən, özündən keçən idi.
Zeydin onu divanə adlandırdığını gördükdə
Divanə olub ona acıqlandı.
Dedi: Ey Zeyd, sözündə həddini aşdın,
Rədd ol ki, uzunçu adamsan.
Mənə əgər peyğam gətirmiş olsan,
Qoy get, başqa iş görmə!
Nə qədər artıq-əskik danışmaq olar?
Nə qədər Əmr və Zeyd əfsanəsini söyləmək olar?
Məni nə üçün divanə adlandırırısan?
Divanə o adamdır ki, öz xeyrini güdür.

Nizami elə hesab edir ki, Məcnun eşqinin ülvyyətinə başa düşməyən müasirləri onu divanə hesab etdiklərindən bu anlaşılmazlıq yaranmışdır:

Onlar ki, onun kimi (eşqə) düşməmişdilər,
Ona “Məcnun” ləqəbi vermişdilər.
O da çarəsizlik üzündən
O sözə şahidlik verirdi (hərəkəti ilə ləqəbi doğruldu).

Nizami Məcnunu “vəhşi” kimi səciyyələndirən rəvayətlərə də münasibətini bildirmiş, burada da tamam başqa fikirdə olduğunu açıqlamışdır:

O, özündəki vəhşiliyin boynunu vurduğundan
Bu qədər vəhşi onun əmrinə tabe olmuşdur.

Beləliklə, “Leyli və Məcnun” poemasının müəllifi öz qəhrəmanının eşqinin divanəlikdən deyil, insan qüdsiyyətinin yüksəkliyindən doğan nadir hadisə olduğunu bütün dünyaya elan edir:

Bu eşq sərsərilik əlaməti deyil,
Bu nadir eşq bütün dünyaya ibrətdir.

Burada tarixi şəxsiyyət olan şair Qeysin iki beyti yada düşür:

Dedi: Nədən dəli olmusan? Ona cavab verdim:
Eşq özlüyündə divanəlikdən qat-qat güclüdür.
Tale aşıqlərə üstün gələ bilməz,
Divanələri isə çox vaxt məğlub edə bilər.

Gətirilən misralardan bu nəticə çıxır ki, Nizami Məcnunu divanə hesab etmədiyi kimi, onun eşqini də "sərsərilik əlaməti" təkin səciyyələndirməmiş, onu "bütün dünyaya ibrət olan nadir eşq" adlandırmışdır. Elə buradan da həm ərəb dastanlarının, həm də "Leyli və Məcnun" poemasının əsas mündəricəsinin mərkəzi düyünü barəsində düşünməyə, yəni Məcnun eşqinin daxili təbiətinin nə kimi bəşəri mahiyyət daşdığını araşdırmağa başlamaq lazım gəlir.

Məcnun haqqında istər rəvayətləri yaradanlar, istərsə də onları yazıya köçürənlər onun eşqinin mənəvi-psixoloji, etik və estetik cəhətləri, bu məhəbbətin bəşəri əsasları, onun insani kökləri barədə çox az düşünülmüşlər. Yalnız hadisələr, əhvalatlar qələmə alınmış, onların arxasında gizlənən mənəvi tapmaq isə oxucuların özünə həvalə olunmuşdur. Rəvayətlər müxtəlif şəxslər tərəfindən yazıya köçürüldüyündən bir çox hallarda isə filoloqların özləri tərəfindən uydurulduğundan Məcnun eşqinin səciyyəsi mürəkkəb və ziddiyyətli şəkildə təzahür etmişdir.

Ərəb ədəbiyyatında bütün üzri şair-aşıqlərin eşqi ilkin vaxtlarında, başlanğıc nöqtəsində təbii və real axardan kənara çıxmır. Bu hal Məcnunda da müşahidə olunur. O da, başqaları kimi, müəyyən bir qızı sevir, onunla qovuşmaq üçün adət və ənənənin tələb etdiyi yolla gedir, yəni adamlarını qız evinə elçiliyə göndərir. Elçilərə verilən rədd cavabından sonra vəziyyət xeyli dəyişir. Digər üzri aşıqlər kimi, Məcnun da dərin böhranlar keçirir, ruhi sarsıntılara məruz qalır, bununla birlikdə yarı ilə görüşmək üçün inadlı cəhdlər göstərir, xoşbəxt sonluğa ümidini itirmir. Leylinin ərə getməsi ilə faciənin əsas dramatik gərginlik hissələri gəlir. Məhz bu andan etibarən aşıq elə güclü daxili narahatlıq keçirməyə başlayır ki, onun hərəkətləri müasirlərinin gündəlik həyat vərdişindən tam fərqlənir, aşıq onların nəzərində nə isə qeyri-adi şəxsə çevrilir. Artıq o, ətrafını bürüyənlərdən mənəvi zənginliyi baxımından, həyata, məhəbbətə münasibəti sarıdan ayrılır. Buna görə də aşıqın mikroaləmi ilə düşdüyü makroaləm arasında dərin uçurum yaranır, bu uçurum isə məntiqi olaraq Məcnunun faciəsini hazırlayır.

Ərəb rəvayətləri Məcnunun faciəsinə həssaslıqla yanaşır, lakin onun eşqinin istiqamətini təzadlı lövhələrdə təzahür edən divanəlik kimi qiymətləndirirlər. Məcnun həm Leyliyə can atır, həm də ondan qaçır, gah eşqinin cismaniliyi ilə adiləşir, gah da romantik vüsəti ilə insanlardan ayrılıb göylərdə pərvaz edir, bəzən Leylinin surəti ilə kifayətlənir, bəzən də onu qolları arasına alıb ehtirasla qucaqlamağı arzulayır. Deməli, bəzi rəvayətlərdə Məcnun platonik eşqin mücəssəməsidir, bir sırasında isə cismani ehtiraslarla çırpınan aşıqdən başqa bir şey deyildir. Bir rəvayətdə göstərilir ki, atası və əri Məkkəyə yola düşən kimi Leyli Məcnunu tapdırıb evinə gətirir və gedənlər qayıdana qədər bütün gecələrini onunla keçirir. Digər rəvayətdə Məcnun yarının ərindən soruşur ki, o, toy gecəsi Leylini qucaqlayıbmı, züflərini oxşayıbmı, dodaqlarından busə alıbmı? Bu suala müsbət cavab aldıqda Məcnun qəzəbindən nə edəcəyini bilməyən divanəyə çevrilir, qarşısındakı ocaqdan qızmar odları əlinə götürüb onları ətə yanana qədər ov-

cunda sıxır. Aydındır ki, bunlar Məcnun eşqinin platonik xarakteri ilə bir araya sığa bilməz. Hətta bəzi rəvayətlər daha uzağa gedir. X əsr alimi İbn Quteybə qeyd edir ki, “Nəcd-də Məcnunun oğul-uşağı vardır”. Digər rəvayət isə aşiqin adından aşağıdakı misraları misal gətirir:

Leylanın uşaqları böyüdü, onun oğlunun uşaqları böyüdü,
Leylaya qəlbimdəki məftunluq isə əvvəlki şəkildə qalmaqdadır.

Qeyd etməliyik ki, bütün ərəb üzri poeziyasında məhəbbətin bu ikili təbiəti aşiq-lərin hamısının həyatında öz əksini tapmışdır. Cəmil də, Qeys ibn Zərih də həm mənəvi eşqin göylərində süzmüş, həm də cismani ləzzətə biganə olmamışlar. Buna görə də üzri məhəbbətin ümumiləşdirilmiş obrazına çevrilmiş Məcnun bərəsindəki rəvayətlər onun eşqini vahid istiqamətə yönəldə bilməmişdir.

Nizami öz qəhrəmanının məhəbbətinə əvvəldən axıra qədər tam mənada ülvəi eşq kimi yanaşmışdır. Nizaminin Məcnunu: a) hər cür cismani şəhvətdən uzaq; b) mənəvi paklığa can atan; v) özünü başqasının daxilində əridən fədakar aşiqdir.

Dahi Azərbaycan şairi Məcnunun məhəbbətində ən əvvəl ruhi, mənəvi yüksəklik, təmizlik kəşf etmişdir. “Bu eşq həqiqətdir, məcazi deyil, şəhvət və qərəzə bulaşmamışdır” deyən şair aşiqin yüksək bəşəri kamilliyini də burada axtarır. Məcnun heç də cismani zövqə can atmır, yarının bədəni ilə əylənmək meyli ondan uzaqdır:

Mənə bir öpüş yadigar verməyin üçün
Dodağından umacağım yoxdur.
Ona görə də zülfünün ənbərini saçarkən,
Və ya ətirli tər nəfəsini açarkən
Səhər nəsiminə bir rayihə tapşır
Və haman rayihə ilə məni xoşhal et.
Sənin sirab olmuş üzünün bağından
Bir tər xurma umuram, lakin yuxumda.

Məhz şəhvətdən, qərəzdən uzaq olduğu üçündür ki, Məcnunun eşqi heyranlıq doğurur, pərəstiş və səcdə yaradır:

O eşq ki isməti ayrılıqdadır,
O eşqdə şəhvət və həvəs yoxdur.
Eşq nuru yüksək güzgüdür,
Şəhvət həqiqi eşqdən uzaqdır.

Məcnunun eşqini belə qiymətləndirdiyinə görə ki, Nizami onu mənəvi paklıq və təmizliyin ölçüsü kimi səciyyələndirmişdir. Məcnun “yeriyən bədənsiz bir can, dəriyə çəkilmiş bir sümükdür”, onda “təkcə quru nəfəsdən başqa heç nə qalmamışdı” misraları ilə Nizami sadəcə olaraq aşiqin dərdlər, ələmlər içərisində cismani cəhətdən üzüldüyünü demək istəməmişdir. Şərq fəlsəfəsində həmişə cisim, bədən insanı hərisliyə çəkən, onu alçaq əməllərə sürükləyən qüvvətli amildir. Ruh, yəni insanın mənəvi dünyası isə təmizlik və qüdsyyətə güclü meyil göstərir. Nizaminin böyük müasiri Şihabəddin Sührevərدي müasirlərinə təlqin edirdi ki, “ruhlarınızı bədənlərinizdən çıxarın, onda həqiqət sizi tapar”. Bir sıra Şərq filosoflarının əqidəsinə, insan mənən təmizdir, lakin bədənin fiziki, maddi tələbatı onu eybəcərləşdirir. Ruh cismin daxilində əsirdir, onun şəhvəniliyinin əzablarını çəkir. Buna görə də insan şəhvəni tələblərdən nə qədər uzaqlaşsa, mənən

bir o qədər təmiz olar. Bu fəlsəfə ilk növbədə həyatı maddi firavanlıqla, cismani harınlıqla məhdudlaşdıran varlı təbəqəyə, hakim zümrəyə qarşı çevrilmişdi. Dövrünün mü-tərəqqi fikirlərinə dərinlən bələd olan Nizami, şübhəsiz, bu ideyalardan faydalanaraq Məcnun eşqinin mənəvi paklığını əsaslandırılmışdır. Şair Məcnunun böyüklüyünü, yenil-məzliyini, qüdrətini onun mənəvi kamilliyində görür, onun yeməkdən imtina etməsinə cismani varlığının mənəvi əzəməti qarşısında ölməsi kimi baxır:

O adamın qüvvəsi çörək və halvadandır ki,
O öz vücudu üçün qorxur (düşünür).
Mən ki öz varlığımdan ayırıyam,
Yeməməzlik necə məni həlak edə bilər?!

Və nəhayət, son nəticədə Nizami Məcnunun dili ilə onun mənəvi paklığının nədən doğduğu barəsində hökmünü verir:

İnsana xas olan şəhvani hissərdən
Təmizlənmək qüslü ilə pak olmuşam.

Lakin nə şəhvani hissərdən uzaqlaşması, nə də bunun nəticəsində mənəvi paklıq əldə etməsi Məcnun eşqinin son məqsədi deyildir. Nizami üçün eşqdə son məqsəd, ən ali niyyət aşiqin təmənnasız fədakarlığı, birinin digərinin yolunda özünü tam unutmasıdır ki, Məcnun da məhz bu keyfiyyətinə görə "cahana ibrət dərsi verən" bir məhəbbət fə-daisidir.

Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərinin qəhrəmanı bir an belə olsun özünü düşün-mür, şəxsi həyatı barəsində fikirləşmir, maddi xoşbəxtlik ardınca qaçmır. O, hər şeydən, həyatından da, dünyəvi arzularından da, səadət axtarışlarından da əl çəkmişdir.

Nizaminin Məcnunu bir varlıq kimi özünə mənsub deyildir. Onun şəxsi "mən"i eşqin içərisində əriyib getmişdir. Aşiqin varlığı yalnız və yalnız onun məhəbbətinin çərçivəsindəndir:

Eşq gəlib (varlığımı) özünə xas etdi,
Mən özüm yığışılıb aradan getdim.

Məcnunun eşqi elə bir qüvvədir ki, özlərini unudanlar onun səltənətinə daxil ola bilərlər. Burada özünü tam qurban verənlər ehtiram qazana bilər:

Sənin sayəndə mənliyim aradan getdi,
Bu yolu (ancaq) mənlisiz getmək olar.

Lakin burada elə təsəvvür yaranmasın ki, aşiq tamam yox olmuşdur. Əksinə, o, mövcuddur, ancaq öz varlığı daxilində deyil, sevgilisinin vücudunda yaşayır. Məcnun özünü ona görə unutmuş, ətrafa ona görə biganədir ki, o, Leylidən başqa heç nə barədə düşünmür, yarın vücudundan savayı heç bi şey görmür. Aşiq özünü başqasının yolunda fəda etmişdir, çünki o, özünə deyil, başqasına mənsubdur, özü üçün deyil, başqası üçün yaşayır:

Mənim varlığım kimin nə işi var?
Mən yoxam, var olan yardıdır.

Yarına müraciətdə “Baş sənsiz olsa, sona çatar, can sənsiz olsa, bədəndən çıxar” deyən aşiq özü ilə Leylini vəhdətdə görür, özünü sevgilisinin kölgəsi zənn edir:

Burada mənlik və sənlik ola bilməz,
Bizim məzhəbimizdə ikilik ola bilməz.
İkimiz bir zirehin iki tikəsiyik,
İkimiz bir canın iki parasıyıq,
Mən yoxam, nə varsa, səndədir.

Beləliklə, Nizaminin Məcnunu özünü tamamilə yara təslim etmiş fədakardır. Burada ərəb alimi Həsəneynin bir müddəasına toxunmaq lazım gəlir. O, sübut etməyə çalışır ki, Nizaminin əsərindəki Məcnunun eşqi sufi məhəbbətinə bənzəyən ilahi eşqdır. Çünki Məcnun məhəbbət xatirinə sevir və daim ölümə can atır. Ərəb aliminin bu mülahizəsində zahiri oxşarlıqdan nəticə çıxarmaq kimi yanlış metod dərhal özünü göstərir. Sufi eşqi Allaha qovuşmaq arzusu ilə yanan din əzabkeşlərinin axirət dünyasında əbədi rahatlıq tapmaq istəyinin ifadəsidir. Yəni bu eşq məqsədli eşqdır, bu dünyanın ani səadətindən üz döndərərək daha böyük xoşbəxtliyə çatmaq qərarini əks etdirir. Sufi aşiqi ona görə özünü bütövlükdə Allaha qurban verir ki, əvəzində ondan axirət dünyasında daha böyük rahatlıq qoparsın. Leyli isə Məcnuna heç nə vəd etmir, onun çəkdiyi əzabların müqabilində əbədi səadət vermək ümidləri ilə onu yaşatmır. Məcnuna bunlar lazım da deyildir. Onun eşqi bəşərə aiddir, ona görə də ilahi deyil, bəşəridir. O öz eşqindən heç bir təmənnə gözləmir, deməli, sufi qərarindən də tam uzaqdır. Nizaminin Məcnunu bəşər fədakarlığının rəmzidir və bu rəmzlə də müqəddəs və yüksəkdir.

Ərəb rəvayətlərində Leyli son dərəcə passiv, müti və qəbilə adətlərinə, qəbilə psixologiyasına tam sadıq bir obrazdır. Ərəb dastanları Leyliyə bir o qədər yer verməmişlər. Bəzi rəvayətlərdə Leylinin hərəkətləri hətta oxucuda qəzəb doğurur. Leyli Məcnunu sevir, etiraf edir ki, Məcnunu onun məhəbbətindən daha dərin eşqlə istəyir. Ancaq onun bu sevgisi, bu istəyi yalnız qəlbində qalaraq Leylinin fəal mövqe tutmasına kömək etmir. Rəvayətlərdən aydın olur ki, o, könüllü olaraq başqasına ərə getməyə razılıq verir, onunla ailə həyatı qurur. Leyli qəbilə adətlərini pozmağa, ondan kənara çıxmağa təşəbbüs belə göstərmir. Bir əhvalat isə daha təsirlidir. Leyli obası ilə köç edərkən səhrada təsadüfən Məcnunla qarşılaşır. Məcnun sevgilisini görcək qəşş edib yıxılır. Dərhal bir necə gənc onun yanına qaçıb yerdən qaldırır, başını sinələrinə dayayır və Leylidən xahiş edirlər ki, o da bir qədər Məcnunun yanında qalsın. Lakin Leyli bunun onun üçün rüsvayçılıq gətirəcəyini söyləyərək bayılmış aşiqinin yanından ötüb keçir. Rəvayətlərdə Leyli ölmür, onun Məcnundan sonrakı taleyi barədə də ərəb dastanları məlumat vermirlər. Həm də ərəb dastanlarında Leyli sanki epizodik surətdir, o, yalnız Məcnunun iztirablarının səbəbkarı kimi səciyyələnir. Leylinin daxili aləmi, onun qəlb çırıntıları, mənəvi narahatlığı rəvayətlərdə yalnız ötəri olaraq xatırlanır.

Nizami Leylini öz əsərinin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırmışdır. Poemada o, bütün səhnələrdə Məcnun eşqinin əzəmətinə layiq hərəkət edir, hər an fədakarlığa hazır sadıq aşiq təsirini bağışlayır. Leyli İbn Sələmə zorla verilsə də, aşiqlik ləyaqətini itirmir, ərinə şillə ilə qarşılayır, ona arvad olmayacağını bildirir. Məcnundan ayrı düşmüş Leylinin vəziyyəti daha ağır olduğu kimi, onun əzabları da daha böyükdür. Onun Məcnuna yazdığı məktubu möhkəm iradəsini, təmkin və ləyaqətini sübut etdiyi kimi, həyat hadisələrinə mərdliklə sinə gərdiyini də oxucunun gözləri qarşısında canlandırır. Məcnuna “zülmə qarşı səbri işə sal” deyən Leyli aşiqinə məsləhət görür ki, düşməni qaba-

ğında özünü sındırməsın, göz yaşları ilə rəqibləri sevindirməsın. Leylinin ölüm ayağında anasına dediyi sözlər onun eşqdə nə qədər səbatlı, vəfalı, cəfakeş olduğunu necə də gözəl nümayiş etdirir:

Sənə olan eşqində sadıq qaldı,
Canını aşıqlıq yolunda fəda etdi.
Necə getdiyinin şərhini məndən niyə soruşursan?
Sənin eşqinlə o, dünyadan getdi.
Nə qədər ki bu dünyada ömr edirdi,
Sənin qəmini çəkməkdən savayı işi yox idi.
O vaxt ki sənin qəminlə ölürdü,
Sənin qəmlərini sovqat apardı.
Bu gün belə torpaq altında yatarkən
Yenə də sənin arzunla dərd çəkir.

Nizami Leylini kəşf etmişdir. O, ərəb rəvayətlərindəki miskin, aciz, müti bir qadından dünya ədəbiyyatının ən fədakar, ən vəfalı, ən cəsarətli aşıqinə çevrilmişdir. Bu, Nizami dühasının iki gənc haqqındakı dastana gətirdiyi misilsiz yenilikdir. Leyli obrazı məhz Nizaminin qələmi sayəsində eşqin zirvəsinə yüksəlmiş, qadın sədaqətinin müqəddəs rəmzi mənasına çevrilmişdir.

İ.Y. Kraçkovski "Romeo və Cülyetta" povestini "Leyli və Məcnun" dastanı ilə yanaşı qoyaraq belə bir fikir söyləmişdi ki, Qərb bu qəmli məhəbbət süjetini Şekspir dühası ilə əbədiləşdirmişdirsə, Məcnun Şərqdə hələ öz dahisini tapmamışdır. R.Əliyev bu fikrə etiraz edərək göstərir ki, Şərq Nizaminin şəxsində bu dahini Şekspirdən xeyli əvvəl yetirmişdir. Bu haqlı etirazla razılaşmamaq sadəcə mümkün deyildir. Belə ki, Leyli və Məcnun əhvalatının dünya ədəbiyyatına yürüşü, bu qəmli dastanın ürəklərdə qərarlaşması hər şeydən əvvəl Nizami sənəti sayəsində mümkün ola bilməmişdir.

QAYNAQLAR:

1. Nizami Gəncəvi. (1941) *İskəndərnamə* [Mətn]: I hissə: Şərəfnamə. Tərc. A.Şaiq; red. M.S.Ordubadi, S.Rüstəm; müqəd. prof. E.Bertels. Bakı: Azərnəşr.
2. Nizami Gəncəvi. (1942a) *Leyli və Məcnun* [Mətn]. Tərc. S.Vurğun; red.: M.İbrahimov, M.Sultan. Bakı: Azərnəşr.
3. Nizami Gəncəvi. (1942b) *Yeddi gözəl* [Mətn]. Tərc. M.Rahim; müqəd. M.Arif; red.: A.Əfəndiyev, M.Rzaquliyev. Bakı: Azərnəşr.
4. Бертельс, Е. (1960) *Низами и Физули*. Москва: Восточная литература.
5. Крачковский, И. Ю. (1946) *Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе*. Сб. статей под. ред. А.К.Боровкова. М-Л.
6. عبدالنعيم محمد حسنين، نظامی الگنجوی شاعر الفضيله، عصره و بيئته وشعره، مصر

Malik MAHMUDOV

Arabic legends about Nizami and Majnun

Summary

For studying Nizami Ganjavi's creative activity on the background of the world literature it is very important to study the examples of oral folk literature which considered to be the main sources of Nizami's poems. The poet not only recreated these ancient legends in poetical form

but also used them in order to reach his poetical goals, not content with this he made them responsive to artistic truth. However the genius poet's activity in the field of elaboration the legends and epics his ability to turn them into a perfect example of literary work has almost been forgotten. It is necessary to collect and study all epics, folk tales that was used by Nizami according to their origin and in the context of literary-historical development in order to conduct deep analysis of the poet's poems. The poem (masnavi) "Leyla and Majnun" chosen as the object for presented article can be a starting point for research in this area. A number of scientists have come to the conclusion that the epic "Leyla and Majnun" isn't based on epic but on real events. It is presented in the article comparative analysis of passages taken from "Leyla and Majnun" based on narrations and real events with Arabic legends that have existed in present days.

Малик МАХМУДОВ

Арабские легенды о Лейли и Меджнуне

Резюме

Для достойного исследования творчества Низами Гянджеви на фоне общей панно-рамы мировой литературы крайне важно глубокое изучение связей его произведений с образцами устной народной литературы, которые являются основным источником тематики его произведений. Поэт не просто представил древние легенды в стихотворной форме, он использовал их для достижения своей поэтической цели, не довольствуясь этим, он по мере возможности отшлифовал их и привел в форму, соответствующую художественной истине.

Однако творческий подход гениального мастера словак легендам, дастанам, его методы и принципы художественной разработки, его мастерство превращения их в совершенные образцы поэзии были почти позабыты. Необходимым является сбор и группировка всех народных легенд, которые использовал Низами, по линии исторического и литературного развития, а также изучение соответствующих сфер народного творчества восточных народов и, наконец, проведение глубокого анализа произведений поэта, основанное на полученных знаниях. В качестве объекта для данной статьи было выбрано месневи «Лейли и Меджнун», которое может послужить отправной точкой, первичным этапом для проводимых в этой области исследований. Как известно, в основе «Лейли и Меджнун» лежат арабские легенды. Эти легенды с одной стороны опираются на устное народное творчество, а с другой – тесно связаны с арабской письменной литературой. Некоторые же ученые пришли к выводу, что дастан «Лейли и Меджнун» основан на реальных событиях. В статье исследованы отрывки из месневи «Лейли и Меджнун», заимствованные из легенд, отрывки, отображающие реальные события, сопоставлены с арабскими легендами, дошедшими до наших дней, проведен сравнительный анализ правильных и ошибочных выводов, к которым пришли некоторые исследователи.